

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАКЛАД ВИЩОЇ ОСВІТИ «ПОДІЛЬСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»
ФАКУЛЬТЕТ ВЕТЕРИНАРНОЇ МЕДИЦИНИ І ТЕХНОЛОГІЙ У
ТВАРИННИЦТВІ

Кафедра гігієни тварин та
ветеринарного забезпечення
кінологічної служби
Національної поліції України

ЕТОЛОГІЯ ТА БЛАГОПОЛУЧЧЯ СОБАК У ТЕРМІНОЛОГІЧНИХ ВИЗНАЧЕННЯХ

Методичні рекомендації

для самостійної роботи здобувачів вищої освіти другого (магістерського) рівня
освіти (3 курс) на базі ПЗСО та ОКР «Молодший спеціаліст»
спеціальності 211 - «Ветеринарна медицина»
із дисципліни «Добробут тварин»

м. Кам'янець – Подільський
2022 р.

УДК 37.022.547

Укладачі:

Тетяна ТОКАРЧУК кандидат сільськогосподарських наук, асистент кафедри гігієни тварин і ветеринарного забезпечення кінологічної служби Національної поліції України

*Рекомендовано до друку науково – методичною радою Закладу вищої освіти
«Подільський державний університет»
(протокол № ___ від _____)*

Рецензенти:

Віктор КОЗАК директор Кам'янець - Подільської РДЛВМ

Роман КАСПРОВ кандидат с.- г. наук, доцент кафедри нормальної та патологічної морфології і фізіології

Методичні рекомендації для самостійної роботи здобувачів вищої освіти другого (магістерського) рівня освіти (3 курс) на базі ПЗСО та ОКР «Молодший спеціаліст» спеціальності 211 - «Ветеринарна медицина» / Токарчук Т. С. Кам'янець-Подільський: ЗВО «ПДУ», 2022.

Методичні рекомендації розроблені з метою полегшити вивчення навчальної дисципліни студентами при проходженні курсу лабораторно-практичних занять та лекційного матеріалу. Ознайомити їх із основними термінами (визначеннями) періоду соціалізації собак, статевою ієрархією, різними видами ігор, поведінки, депривацією, типами агресії.

Методичні рекомендації включають передмову, вступ, основну частину, представлену словником термінів для розуміння та вивчення перелік літературних джерел.

ЗМІСТ

1. Передмова.....	3
2. Вступ	4
3. Порядок ветеринарного обслуговування, утримання, годівлі службових собак та догляду за ними в Державній митній службі України Добробут та гігієна службових собак.....	5
4. Словник термінів	8
5. Цікаві факти про собак	38
6. Література.....	40

ПЕРЕДМОВА

Собаки, як і будь-які інші тварини, потребують певних умов навколишнього середовища. Умови зовнішнього середовища впливають на них, викликаючи ті чи інші відповідні реакції. Біологічний сенс цих реакцій полягає в тому, щоб пристосувати організм тварин до даних умов існування. Але пристосовність організму до умов зовнішнього середовища не безмежна, а обмежена. Зміни середовища, що виходять за межі пристосовності, особливо якщо вони настали раптово, порушують фізіологічні процеси у собак і можуть викликати у них захворювання. На організм собак, їх здоров'я і працездатність впливають фізичні, хімічні, біологічні фактори навколишнього середовища, які порушують п'ять свобод добробуту тварин.

Тому створення належних умов утримання в приміщеннях, моціону і догляду за собаками, поряд з повнораціонним годуванням, є запорукою їхнього здоров'я, тривалості життя і працездатності.

ВСТУП

Поведінка – це спосіб життя й дій тварин у різних умовах. Вона виражає ставлення організму до різних явищ навколишнього середовища й спрямована на задоволення виникаючих у них потреб. Потреба є специфічна сила живих організмів, що забезпечує їхній зв'язок із зовнішнім середовищем для самозбереження й саморозвитку. Вона є джерелом активності організму в навколишніх умовах (П.В.Симонов).

До найбільш істотних біологічних потреб (благополуччя) живих організмів належать: потреби в їжі, воді, захисті від несприятливих факторів, продовженні роду, орієнтовно-дослідницька (потреба в інформації), у грі, наслідуванні, рухах, економії сил (потреба у відпочинку) та інше. Потреби в собаки супроводжуються переживанням могутніх емоцій: голоду, спраги, статевого потягу, страху, гніву, злості (рис. 1 та послідуочі), дружелюбного ставлення до людини (господаря) і ін. Академік І.П.Павлов писав: «Тварина так повинна реагувати на зовнішній світ, щоб всією відповідною діяльністю її було забезпечено її існування».

рис. 1. Прояв агресивної поведінки собаки

рис. 2. Виття собаки

рис. 3. Підкрадання

рис. 4. Кланання (бажання до гри)

рис. 5. Піджимання хвоста

рис.6. Обнюхування у собак

ПОРЯДОК ветеринарного обслуговування, утримання, годівлі службових собак та догляду за ними в Державній митній службі України
Добробут та гігієна службових собак

Найважливішими факторами благоустрою у службових собак є організація повноцінної *годовлі*, створення відповідних зоогігієнічних умов *утримання*, а також регулювання інтенсивності *використання* службових собак. Для цього в місцях їх утримання забезпечують нормовану їх годівлю, оптимальну структуру раціонів з урахуванням віку, фізіологічного стану тварин, фізичного навантаження, кліматичних умов, здійснюють постійний контроль за наявністю в раціоні мінеральних і вітамінних компонентів. У разі виникнення хвороб, викликаних нестачею мікроелементів у кормах, за рекомендацією ветеринарних фахівців до раціону додають ті мікроелементи, яких бракує. Для того, щоб забезпечити максимальний вміст вітамінів у раціоні службового собаки, натуральні корми згодують лише свіжоприготовленими, вводять у раціон сухі овочі та фрукти, сире м'ясо, молочні продукти або переводять службових собак на харчування збалансованими сухими кормами та спеціальними консервами. Під час призначення кормових добавок треба враховувати якість продуктів харчування та результати біохімічного дослідження крові, одержані при диспансеризації.

Службові собаки розміщуються лише у просторих, сухих, чистих і зручних для відпочинку приміщеннях (вольєрах) з достатнім доступом сонячного світла та свіжого повітря. За кожним службовим собакою закріплюється вольєра таких розмірів: ширина - 1,5 метра, висота - 2 метри, довжина - 5 метрів. У задній частині вольєри обладнується кабіна (зимовище) таких розмірів: ширина - 1,5 метра, висота - 2 метри, довжина - 2 метри. У передній стінці вольєри обладнуються двері висотою 1,8 метра та шириною 0,8 метра. Кабіна обладнується дверима висотою 1,7 метра та шириною 0,7 метра. У нижній частині дверей кабіни обладнується лаз розміром 0,4 x 0,5 метра. На дверях вольєри прикріплюється табличка із зазначенням номера вольєри, клички службового собаки й прізвище інспектора-

кінолога. У місцевостях із холодним і помірним кліматом у середині кожного зимовища встановлюється дерев'яна будка. У приміщеннях, де утримують собак в холодний період року, бажана температура повітря в межах 15-16 °С. Нормальний фізіологічний стан собаки вимагає постійної температури її тіла, яка коливається від 37,5 °С до 39 °С. Перегрів організму тварини (тепловий удар) виникає при недостатній тепловіддачі в жаркий період року в приміщенні без достатнього повітрообміну, особливо при утриманні собак у намордниках (якщо таке вимагається!). На протигагу перегріву різке охолодження організму в холодний період, особливо на протязі, може викликати простудні хвороби, такі як ларингіт, плеврит, бронхіт, бронхопневмонія, а іноді і обмороження. На собаку негативно впливає підвищена вологість повітря, тому відносна вологість його в закритих приміщеннях повинна знаходитися в межах 40-70% при зазначеній вище температурі повітря. Рухливість повітря має значення для організму собаки не менше, ніж температура і вологість повітря. Оптимальна рухливість повітря в приміщеннях в холодний період року може коливатися від 0,2 до 0,3 м/с. У місцевостях зі спекотним кліматом вольєри облаштовуються дерев'яними настилами. У теплу пору року в приміщеннях для собак нерідко з'являються членистоногі комахи, які турбують тварин і завдають шкоди їх здоров'ю. Деякі з них є переносниками інфекційних захворювань. Великої шкоди завдають мишоподібні гризуни – щури і миші. Для боротьби з членистоногими стелі і стіни павільйонів і кухонь обприскують інсектицидами. Найбільш ефективні для цієї мети 1,5%-ний розчин хлорофосу, 0,2%-ві розчини діброма, неоцідола, ціодріна, трол і ін. Для захисту собак від комарів і інших жалких комах досить ефективна масляниста рідина диметилфталат (дибутилфталат), яку за допомогою ганчірки наносять тонким шаром на шерсть. Проти гризунів найбільш ефективні приманки з зоокумарином, поїдання яких викликає отруєння. Чистять собак з метою видалення з поверхні вовняного покриву лупи, пилу і бруду, що потрапляють на шкіру і шерсть. Переведення службового

собаки з однієї вольєри в іншу, а також розміщення нових службових собак здійснюються лише після старанної механічної чистки й дезінфекції вольєри. У повітрі приміщень, де утримуються собаки, завжди присутні мікроорганізми і цвілеві гриби. Допустиме їх кількість коливається від 10 до 15 тис. в 1-ці повітря. Допустимі концентрації газів в повітрі приміщення складають: аміаку до 10 мг/м³, сірководню до 2 мг/м³, вуглекислого газу до 0,15%. При неретельному прибирання приміщення вміст цих газів збільшується, що може негативно вплинути на організм собак.

Догляд за службовими собаками здійснюється з метою створення найбільш сприятливих умов для забезпечення їх здоров'я та працездатності. Заходи, пов'язані з доглядом за службовими собаками, зазначаються в інструкції про утримання службових собак і догляду за ними, затвердженій керівником митниці Держмитслужби (Департаменту). Під час догляду за службовим собакою потрібно використовувати спеціальні аксесуари, дотримуватися правил особистої гігієни та заходів безпеки. Щоденний огляд службового собаки проводиться до та після роботи, занять, тренувань, а також під час годівлі, чищення та вигулу. Під час огляду береться до уваги загальний стан службового собаки, його вгодованість, стан шерстяного покриву та справність предметів спорядження та інвентарю.

Огляд проводиться в такій послідовності:

1) огляд спорядження: перевіряється справність повідка та нашійника;

2) огляд собаки:

очі: за станом очей можливо частково визначити загальний стан собаки; *вуха*: у вушних раковинах можуть бути кліщі, вушна сірка. У разі захворювання вух можливі гнійні виділення та неприємний запах; ротова порожнина: стан *зубів*, виявлення сторонніх предметів; *ніс*: виявлення подряпин, гнійних виділень; *лапи*: виявлення порізів подушок і скалок у них; *шерстяний покрив*: загальний стан, наявність блиску, виявлення паразитів; *пульс*: нормальний пульс дорослого собаки має частоту 70-120 ударів за хвилину.

Під час виходу слід давати собаці можливість побігати, пострибати, водночас необхідно стежити за тим, щоб службовий собака не поїдав знайдений корм і не вступав у контакт з іншими тваринами.

СЛОВНИК ТЕРМІНІВ

1. АГОНІСТИЧНА ПОВЕДІНКА – складний комплекс, який утворюють напад, погроза, підпорядкування, втеча (Р.Хайнд). На наш погляд, поняття є занадто розпливчастим і загальним, щоб його можна було використовувати як термін, адже в рамках агоністичної поведінки можна розглядати практично весь спектр соціальних взаємодій (автори).

2. АГРЕСІЯ – інстинкт боротьби, спрямований проти побратимів по виду. Агресія відсутня відносно хижака до жертви. Ближче до справжньої агресії контратаки жертви на хижака (К.Лоренц). Багато сучасних авторів не приймають погляд на «агресію» як на «єдине спонукання» і дотримуються диференційованого підходу до поняття «агресія», розділяючи її на різні види, наприклад, «межсамцова агресія», «захист території», «материнська агресія», «інструментальна агресія» й ін. (Д.Дьюсбери). Автори уникають користуватися терміном «інстинкт», оскільки на сучасному етапі розвитку науки він став настільки всеосяжний, що найчастіше нічого не пояснює. Агресія в нашому розумінні не боротьба, а мотивація домагання чого-небудь, необхідного тварині, через мотивацію агресії можуть реалізовуватися дуже багато потреб. При користуванні такою термінологічною базою стає зрозумілим диференційований підхід до різних форм агресивної поведінки. Об'єкт агресії визначити досить складно, оскільки в багатьох випадках ним стають не тільки особини того ж або імпритованного виду, але ще й інші живі істоти або предмети, сприймані як загрозливі.

3. АКЛІМАТИЗАЦІЯ – форма фізіологічної адаптації, що дозволяє тварині змінити свою толерантність до факторів середовища (Д.Мак-Фарленд). У собак як у

високоорганізованих соціальних тварин акліматизація носить не тільки фізіологічний характер, але й соціально-психологічний, коли захист від несприятливих умов середовища досягається за рахунок тих або інших привілеїв, одержуваних даною твариною у зв'язку з його соціальним статусом або завдяки зміні способу життя зграї в цілому.

4. АКТИВНО-ОБОРОННА РЕАКЦІЯ – злобність. Активнооборонна реакція вперше описана у 1916 р. Павловим и Петровою. Їми вказуються ті зовнішні умови, при яких проявляється ця реакція: «Перше – це обмежений, а ще краще усамітнений простір, де знаходиться собака зі своїм експериментатором-хозяїном. Друга умова – це обмеження свободи руху, прив'язь всякого роду. На останок, третя умова – це особисті, сміливі и різнорідні, як позитивного так и негативного характеру дії, рухи хозяїна по відношенню до собаки у вказаних умовах (І.П.Павлов). Необхідно також відмітити особливість активно-оборонної реакції, що є являющоюся специфічною по відношенню до різних подразників. У однієї й той же собаки може не бути активно-оборонної реакції по відношенню до людини, в той же час як по відношенню до собак ця реакція буде значною (Л.В.Крушинский).

5. АЛЛОМОНИ – хімічні сигнали, за допомогою яких здійснюється міжвидове спілкування. Алломони слід відрізнити від феромонів (Д.Дьюсбери). Розділ науки, що вивчає вплив феромонів і алломонів, зазнав в останні роки певний підйом, однак, користуючись висновками, отриманими в роботах по хемокомунікації, варто пам'ятати, що у зв'язку з відсутністю приладів, що дають повну запахову картину, всі результати є непрямими (автори).

6. АЛЬТРУЇСТИЧНА ПОВЕДІНКА – цим терміном характеризують різні поведінкові акти, що приносять збиток особинам, які їх виконують, однак біологічно вигідні для тварин свого виду (Л.В.Крушинский). Альтруїстичним можна вважати таку поведінку, що призводить до підвищення пристосованості іншого організму за рахунок можливого зниження пристосованості особини, що

здійснює альтруїстичний акт. Звичайна самопожертва батьків для захисту потомства альтруїзмом не вважають (Д.Дьусбери).

7. АМБІВАЛЕНТНА ПОВЕДІНКА – конгломерат з елементів реакцій, кожна з яких залежить тільки від якоїсь однієї з конфліктних тенденцій (Р.Хайнд).

8. БІОЛОГІЧНА ПАМ'ЯТЬ – біологічну пам'ять можна визначити як здатність живих істот (або їхніх популяцій) сприймати впливи ззовні, закріплювати, зберігати й надалі відтворювати викликувані цими впливами зміни функціонального стану й структури (Ашмарин). Розрізняють генетичну, імунологічну й нейрологічну (нервову) форми пам'яті. Остання підрозділяється на коротко- і довгострокову пам'ять, крім яких виділяють ще й проміжну пам'ять. Переклад значимої інформації з коротко- у довгострокову пам'ять називається консолідацією енграми, тобто утворенням структурно-хімічних змін, що фіксують зовнішню ситуацію й відношення до неї самого суб'єкта (А.Батуев). При розгляді поведінки генетична пам'ять становить інтерес тільки в плані фіксації вроджених форм поведінки, імунологічна лежить за рамками питання.

9. БІОЛОГІЧНІ ФОРМИ ПОВЕДІНКИ – багаторазова поведінка, побудована з окремих унітарних реакцій, пов'язана із забезпеченням основних біологічних потреб. Виділяють наступні найбільш загальні біологічні форми поведінки:

- 1) харчова;
- 2) оборонна;
- 3) статева;
- 4) батьківська;
- 5) поведінка потомства стосовно батьків (Л.В.Крушинский).

10. БІХЕВІОРИЗМ – напрямок у психології, що вважає об'єктом свого дослідження поведінку людини й тварин. Поведінка розглядається як сукупність доступних спостереженню, об'єктивно регістрованих реакцій організму на стимули із

зовнішнього середовища. Вся поведінка є результат навчання за принципом стимул – реакція. Факти поведінки повинні вивчатися поза залежністю від їхнього співвідношення з феноменами свідомості. Категорія свідомості не визнається як пояснювальний принцип (Словник фізіологічних термінів).

11. **ЗОВНІШНЄ (БЕЗУМОВНЕ) ГАЛЬМУВАННЯ** – термінове придушення поточної умовно-рефлекторної діяльності при дії сторонніх для неї подразників, що викликають орієнтовний або якийнебудь інший безумовний рефлекс. Таке гальмування не є знищення всілякої діяльності на місцях, але її переробка, трансформування згідно з напрямком домінуючої діяльності (А.А.Ухтомский). Методологічно зручніше розглядати зовнішнє гальмування як результат включення конкурентної потреби (автори).

12. **УВАГА** – у першому значенні термін характеризує рівень пильнування; цей термін використовують невропатологи для характеристики ефективності впливу навколишнього оточення на поведінку. У другому значенні це слово вживають у тих випадках, коли мова йде про здатність виділяти найбільш важливий із сукупності подразників. Етологів особливо цікавить другий аспект проблеми (Р.Шовен). Один з механізмів усунення надмірності сенсорних повідомлень, що бере участь, як у виборчому регулюванні сенсорних повідомлень, так і фільтрації інформації, яку витягає із систем короткочасної й довгострокової пам'яті (А.Батуев). Найважливіший показник уваги є так зване перемикання уваги, тобто швидкість виділення основних подразників, що належать до різних, але розв'язуваних практично одночасно завдань (автори).

13. **ВНУТРІШНЄ (УМОВНЕ) ГАЛЬМУВАННЯ** – виникає, коли умовний подразник перестає підкріплюватися безумовним. Таке гальмування виникає не терміново, не відразу, а розвивається поступово, виробляється по загальним законом умовного рефлексу і є настільки ж мінливим і динамічним (А.Батуев).

14. УРОДЖЕНА ПОВЕДІНКА – поведінка, що розвивається без очевидного впливу середовища (Д.Мак-Фарленд). Сполучення потреб, уродженого компонента мотивацій і безумовних рефлексів різної складності є вродженою поведінкою. Близько до цього понятійного ряду стоять уроджені властивості нервової системи (сила, урівноваженість, рухливість, навченість і т.д.), завдяки яким можуть здійснюватися різні форми поведінки (автори).

15. ГЕНЕРАЛІЗАЦІЯ – поширення звикання до даного стимулу на інші, подібні з першим, стимули. Чим менше подібність цих нових стимулів з початковим, тим менше буде виражена генералізація (Д.Дьюсбери).

16. ГЕШТАЛЬТ-ПСИХОЛОГІЯ – назва походить від німецького «образ»; гештальтисти – прихильники уявлення, відповідно до якого сприйняття цілого випереджає сприйняття його частин (Л.В.Крушинский). Гештальт-психологи вважають, що тварини здатні вирішувати проблеми за допомогою інсайту («осяяння») завдяки вродженій тенденції сприймати ситуацію як ціле (Д.Мак-Фарленд). Давши ряд дуже коштовних уявлень про механізм сприйняття, гештальт-психологія методологічно виявляється тупиковим шляхом розвитку науки, тому що не працює із дрібними елементами механізму поведінки (автори).

17. ГІСТЕРЕЗИС – якийсь механізм, що забезпечує затримку між стимулом і реакцією на нього. Наявність гістерезису, наприклад, призводить до того, що тварина відчуває зменшення почуття голоду не відразу, як тільки почне їсти, а лише через значний час (Д.МакФарленд).

18. ДЕПРИВАЦІЯ – умови діяльності організму, при яких відсутній який-небудь (звичайний для даної діяльності) подразник. Виділяють наступні види депривації: сенсорна, рухова, аліментарна, соціальна (фізіологічний термін).

19. ДИНАМІЧНИЙ СТЕРЕОТИП – зафіксована система з умовних і безумовних рефлексів, об'єднаних у єдиний функціональний комплекс, що утворюється під

впливом стереотипно повторюваних змін і впливів зовнішнього й внутрішнього середовища організму (Словник фізіологічних термінів). Відносно стійка система здійснення окремих умовних рефлексів, заснована на здатності головного мозку вищих тварин і людини забезпечувати точність і своєчасність відповідної реакції організму на звичні, повторювані в певній послідовності подразники (Біологічний енциклопедичний словник).

20. ДИСТАНЦІЯ ЗБЛИЖЕННЯ, ІНДИВІДУАЛЬНА ДИСТАНЦІЯ – мінімальна дистанція, терпима між особинами в нормальних соціальних умовах; є одним з найважливіших критеріїв внутрішньовидових соціальних відносин (Х. Хедигер). У результаті порушення дистанції зближення часто виникає критична реакція (К.Лоренц, Х.Хедигер).

21. ДОМЕСТИКАЦІЯ (ОДОМАШНЮВАННЯ) – стан, при якому розмноження тварин, турбота про їх і годівлю в більшому або меншому ступені залежить від людини. Доместикація супроводжується чередою біологічних (морфологічних, фізіологічних або поведінкових) змін у тварини. Цим вона відрізняється від приручення, що визначають як усунення схильності тікати від людини. До числа видових особливостей, сприятливих для доместикації, належать: утворення більших співтовариств, ієрархічна структура співтовариства з домінуванням, безладне спарювання, виводковість (народження зрілих дитинчат), підпускання людини на близьку відстань і всеїдність. До рис, несприятливих для доместикації, належать: територіальність, утворення постійних пар, спеціалізований характер харчування й крайня швидкість пересування (Л.Хейл). Основна відмінність доместикації від приручення: одомашнювання є еволюційним процесом, що впливає на весь вид або хоча б на його велику популяцію, відбувається протягом декількох поколінь. Приручення – процес онтогенетичний, вплив провадиться над особиною. Стосовно до собаки термін «доместикація», принаймні на початку її історії як свійської тварини, варто застосовувати з обережністю, оскільки

відбувалося не одомашнювання, а укладання союзу двох видів. Ця обставина пояснює, чому поряд з особливостями доместикації, що є сприятливими (більші співтовариства з ієрархічною структурою), собака має повний набір несприятливих характеристик.

22. ДОМІНАНТА – осередок стихійного підвищення збудливості, що виникає в центральній нервовій системі. Тривала, стаціонарна активність центрів нервової системи що накопичується, що призводить до зниження порогів збудливості одних реакцій і гальмуванню інших, є механізмом, що забезпечує стабільність поведінки тварини відповідно до основних біологічних фаз її життя (А.А.Ухтомский).

23. ДОМІНУВАННЯ – право на першочерговий прояв реакції наближення в одних випадках і реакції уникнення в інших для однієї особини у порівнянні з іншою (Ван Кревельд). До реакцій першого типу належать наближення до їжі, ділянці, що підходить або партнеру для спарювання, а також агресія, а до реакцій другого типу – уникнення несприятливих умов, погроз, нападів і покарань. Істотна умова ієрархічної організації з домінуванням складається в наявності якого-небудь ресурсу, кількість якого обмежена і за який тому відбувається конкуренція (Д.Дьюсбері). Домінування можливо тільки при сильно розвиненій здатності до індивідуального розпізнавання родичів і при певному ступені замкнутості співтовариства. Воно корелює з існуванням численних суспільних взаємин (таких, як ігри, організація полювання й ін.) з полігамією й статевим диморфізмом. У видів, у яких самці беруть участь у вирощуванні дитинчат, домінування не розвинене або розвинене слабо (Р.Шовен). Погоджуючись у цілому з Дьюсбері, автори вважають, що обмеженість будь-якого ресурсу не пов'язана з ієрархічністю, а тільки сприяє наочному прояву вже сформованої ієрархії. Ієрархічність – вторинна потреба організму, її внутрішньою причиною є найсильніший психічний дискомфорт при неможливості визначити своє місце в соціальній структурі. Не можна погодитися із

пропонованим Шовеном зв'язком домінування з полігамією й відсутністю участі самців у вирощуванні потомства.

24. ДРЕСИРУВАННЯ – процес закріплення навички настільки до такого ступеню, коли він виробляється собакою не тільки, коли цього вимагає задоволення тієї або іншої потреби, але по команді й у будь-якій обстановці, навіть тій, що загрожує життю (В.Варлаков, И.Затевахин).

25. ПОЗАМЕЖНЕ ГАЛЬМУВАННЯ – гальмування коркових клітин, що виникає у відповідь на подразнення, що перевищує межу їхньої працездатності й забезпечує тим самим схоронність цих клітин (І.П.Павлов).

26. ІЄРАРХІЯ – система поведінкових зв'язків між особинами в групі, що регулює їхні взаємини й доступ до їжі, притулку, особинам протилежної статі й т.д. Ієрархія може бути нестійкою, мінливою залежно від обставин (відносне домінування) і жорсткою, стійкою в часі (абсолютне домінування). В останньому випадку найчастіше має місце лінійна ієрархія. Часто в самців і самок групи складаються дві відносно автономні системи ієрархії (Біологічний енциклопедичний словник).

27. ІМОБІЛІЗАЦІЯ – повна нерухомість (Р.Хайнд).

28. ІМПРИНТИНГ - (ЗАПАМ'ЯТОВУВАННЯ) – специфічна форма навчання тварин, фіксація в їхній пам'яті відмітних ознак об'єктів, деяких уроджених поведінкових актів, наприклад, «реакція пересування за особиною» пташенят вивідкових птахів (Р.Хайнд). На нашу думку, тимчасові границі імпринтинга у вищих ссавців більш розмиті, і другорядні риси образу, судячи з непрямих даних, можуть бути скоректовані – це його принципова відмінність від аналогічного процесу в птахів.

29. ІНСТИНКТ – примітивне уявлення про інстинктивну поведінку зводилося до того, що детальні інструкції з реалізації поведінки й подразники, які викликають цю поведінку, закодовані в генах організму. Онтогенез поведінки вважається

фіксованим у тому розумінні, що умови розвитку організму не впливають (до відомого ступеня) на формування поведінки. Інстинктивна поведінка, таким чином, є видовою ознакою, і сформована вона на основі комплексів фіксованих дій, які запускаються специфічними сигнальними подразниками (знаковими стимулами) (Д.Мак-Фарленд). Запитувати, наскільки даний тип поведінки залежить від генетичних, а наскільки від факторів середовища, – це однаково що запитувати, наскільки площа поля залежить від його довжини, а наскільки від ширини (Хебб). Успадковуються не ті або інші акти поведінки, а лише безумовно-рефлекторні компоненти, на базі яких при взаємодії з індивідуально придбаними рефлексами будуються ті або інші акти поведінки (Л.В.Крушинский). Дотепер остаточно неясно, що ж таке інстинкт. Справа в тому, що це поняття відрізняється великою невизначеністю і єдиною думкою із цього приводу не існує. Поняття «інстинкт» охоплює цілий ряд настільки різнорідних функцій, що виникає думка, чи варто взагалі розглядати їх спільно. Можна говорити про поведінку тварин, не прибігаючи до терміна «інстинкт» (Р.Шовен).

Ми вважаємо термін методологічно шкідливим, оскільки, нічого не пояснюючи, він створює видимість наукового підходу й у деяких трактуваннях містить у собі ледве не все компоненти поведінки.

30. ІНТЕНЦІОННІ РУХИ – підготовчі або незавершені рухи, нерідко спостережувані на початкових стадіях якої-небудь активності. Ці рухи служать джерелом багатьох форм демонстративної поведінки (Д.Дьюсбері).

31. ДОСЛІДНИЦЬКА ПОВЕДІНКА – сукупність реакцій, які спрямовані на поліпшення сприйняття. Потрібно розрізняти наступні його різновиди:

- 1) орієнтовна реакція, що складається в зміні положення й орієнтації органів почуттів;
- 2) власне дослідницька поведінка, що пов'язана з пересуванням тварини;

3) маніпуляторно-дослідницька поведінка, коли тварина не тільки переміщається, але й впливає якимсь чином на навколишнє оточення, наприклад маніпулює предметами (Р. Шовен). Настільки тонкий розподіл дослідницької поведінки на різновиди можливо тільки в лабораторних умовах, у природному середовищі ця форма поведінки представляє континуум перерахованих реакцій і пасивно отриманої інформації.

32. КОГНІТИВНІ (ПІЗНАВАЛЬНІ) КАРТИ – процес, завдяки якому організм здобуває якусь подобу топологічної карти тієї місцевості, у якій він живе. Когнітивна карта - це динамічний образ, здатний до змін й уточнень на підставі інформації про зміну середовища або при зміні місцезнаходження в ній самого суб'єкта (Е.Толмен).

33. КОМПРОМІСНА ПОВЕДІНКА – виконання твариною елементів руху загальних для різних тенденцій (наприклад, наближення й віддалення) (Р.Хайнд).

34. КОНФЛІКТ (ПСИХІЧНИЙ) – ситуація, коли є тенденції до декількох несумісних типів поведінки (Р.Хайнд).

35. КРИТИЧНА РЕАКЦІЯ – форма бойової поведінки, що мотивується страхом, найсильнішим прагненням до втечі, що не може бути реалізовано, тому що небезпека занадто близька (К.Лоренц, Хедигер). Термін представляється зайвим, оскільки в будь-якій загрозливій тварині ситуації конкурують мотивація втечі й мотивація нападу. Ситуація, розглянута Лоренцем, нічим принципово не відрізняється від інших ситуацій, коли починає домінувати мотивація нападу.

36. КУЛЬТУРНА НАСТУПНІСТЬ – передача інформації від одного покоління до іншого негенетичним шляхом (Д.МакФарленд). Стосовно до псових дане явище описується термінами традиція родини, традиція зграї (автори).

37. КОМПЛЕКС ФІКСОВАНИХ ДІЙ (КФД) – складні стереотипні рухи, що утворюють високоорганізовану послідовність. КФД викликаються простими, але

високоспецифічними подразниками, що виконують роль поштовху, і однаково проявляються у всіх представників даного виду (А.Батуев).

38. ЛІДЕРСТВО – звичайно здатність даної особини впливати на характер пересування групи з місця на місце. Лідер (ватажок) визначає час, швидкість і напрямок пересування своєї групи. Найбільш ефективним лідером у цьому сенсі не обов'язково повинен бути самий домінуючий індивідуум. Лідерство визначається більшою мірою досвідом, ніж фізичними здатностями. У зграях псових значна роль у регулюванні переміщень групи можуть грати самки (Д.Дьюсбери). Варто підкреслити, що під впливом розуміється тільки подача особистого прикладу без будь якого примусу повторювати його. Найчастіше поняття лідерства й домінування плутають, тим більше що зовнішні прояви бувають подібними. Найбільш чітка відмітна риса лідерства – відсутність примусу.

39. МЕХАНОРЕЦЕПЦІЯ – здатність сприймати механічні подразнення. У механорецепторах відбуваються електромеханічні зміни внаслідок деформації мембрани клітини. Звукові рецептори в принципі являють собою механорецептори зі швидким відновленням чутливості, що робить їх сприйнятливими до коливань (Д.МакФарленд).

40. МОЗАІЧНИЙ РУХ – тварина починає одночасно кілька дій, але жодного не завершує (Н.Тинберген).

41. МОНОГАМІЯ – самець і самка утворюють пару щонайменше на один сезон, а іноді й на все життя (Д.Дьюсбери).

42. МОТИВАЦІЯ – мотивація являє собою емоційно пофарбовані стани організму, що виникають під впливом первинних змін у внутрішній середовищі, що характеризуються виборчими активуючими впливами, спеціальних підкіркових апаратів на кору головного мозку й інші його відділи й спрямовуючі поведінку тварини на задоволення вихідної потреби (К.В.Судаків). Мотивація є фізіологічний

механізм активування слідів, що зберігаються в пам'яті (енграм) тих зовнішніх об'єктів, які здатні задовольнити наявну в організмі потребу, і тих дій, які здатні привести до її задоволення (П.В.Симонов). У тих випадках, коли дія повністю є автоматичним наслідком стимулу, неможливо говорити про мотивації. Мотивація «ламає» фіксовані зв'язки між стимулом і реакцією за допомогою процесу навчання (П.Тейтельбаум). На наш погляд, поняття «емоції», хоча вони й тісно пов'язані з мотивацією, треба вичленовувати із визначення. Мотивація являє собою фізіологічний механізм активування в пам'яті образів об'єктів і дій, пов'язаних з ними й спрямованих на задоволення потреби. Мотивації конкретні здобуваються, формуються й перетворюються у ході життя. Для задоволення певної потреби може існувати декілька, найчастіше безліч мотивацій.

43. ПОКАРАННЯ – це такі неприємні для собаки або болючі впливи, які ми здійснюємо вже після непотрібної нам або неправильної, на наш погляд, поведінки собаки. Тобто між провинною собакою й нашими впливами проходить якийсь час. Це головна відмінність покарання. А якщо неприємний вплив з нашої сторони відбувається відразу по закінченні небажаної поведінки або під час її, то це вже називається негативним підкріпленням (В.Гриценко).

44. НАГАДУВАННЯ – відтворення в невеликому обсязі частини засвоєних реакцій або повторення пережитого досвіду на якійсь фазі розвитку, якого досить, щоб підтримувати рано сформовані реакції на високому рівні, але недостатньо, щоб викликати якийсь ефект у тварин, які не мають такого раннього досвіду (Б.Кемпбелл).

45. НОВИЗНА ПОДРАЗНИКА – варто розрізняти новизну абсолютну (подразник ніколи не зустрічався тварині) і відносну (незвичайне сполучення знайомих тварині подразників). Цікаво, що значно сильніше збуджують дослідницьку активність саме відносно нові подразники (Р.Шовен).

46. ЗРАЗКИ ПОВЕДІНКИ – прийняті як одиниця поведінки, характеризуються як особлива й незалежна частина поведінки, що має складну адаптивну функцію (Дж.Скотт і Дж.Фуллер). Фактично унітарна реакція й зразок поведінки являють собою практично те ж саме. Окремі унітарні реакції або зразки поведінки поєднуються в складну поведінку, що відповідає фазам життя тварини – біологічні форми поведінки.

47. НАВЧАННЯ – це процес, що перебуває в появі адаптивних змін індивідуальної поведінки в результаті придбання досвіду (У.Торп). Класифікація форм навчання (А.Батуєв):

1. На ранній стадії розвитку навчання носить неасоціативний, облігатний характер, значною мірою обумовлений набором факторів середовища і не потребує необхідного збігу (асоціації) зовнішніх сигналів з тією або іншою цілісною діяльністю організму, тобто є стимулзалежними. Облігатне навчання може здійснюватися шляхом імпринтинга й відіграє велику роль у становленні багатьох форм поведінки.

2. На більш пізніх етапах онтогенезу від відносно пасивного сприйняття середовища організм переходить до активного процесу формування власного середовища шляхом добування для себе її функціональних складових, значимих для виконання тих або інших актів поведінки. Навчання в цей період носить ефектзалежний характер і називається асоціативним або факультативним навчанням, тобто обумовленим результативністю контакту організму із середовищем. Шляхом факультативного навчання в онтогенезі здобуваються складні інструментальні умовні рефлекси.

3. Вищі форми навчання, властиві у великому ступені дорослим тваринам з високорозвиненою нервовою системою, відбиваються на здатності формувати цілісний образ навколишнього середовища. Такі форми когнітивного навчання засновані на формуванні функціональної структури середовища, тобто на витягу

законів зв'язків між окремими її компонентами (А.Батуєв). Класифікація навчання (У.Торп):

1. Звикання (габітуація).
2. Умовні рефлекси першого роду (класичні умовні рефлекси, респондентне навчання). Асоціативне навчання:
3. Метод проб і помилок й умовні рефлекси другого роду (інструментальне, або оперантне навчання).
4. Латентне навчання.
5. Інсайт-навчання.
6. Запам'ятовування (імпринтинг).
48. НАВЧАННЯ ЛАТЕНТНЕ – утворення асоціації між індіферентними подразниками або ситуаціями у відсутності явного підкріплення (У.Торп).
49. НАВЧАННЯ МЕТОДОМ ПРОБ І ПОМИЛОК – наступаюче в результаті підкріплення пошукової поведінки, утворення асоціації між подразником або ситуацією й незалежним руховим актом (що є фрагментом цієї пошукової поведінки), коли й подразник і руховий акт передують підкріпленню, причому руховий акт необов'язково є вродженою реакцією на підкріплення (Р.Хайнд). Інструментальне (оперантне) навчання відрізняється від класичного тим, що послідовність подій у досвіді залежить від поведінки тварини. Звичайно процедура інструментального навчання полягає в тому, що підкріплення або покарання подаються або усуваються при певній реакції тварини – «правильної» або «неправильної». Наприклад, лабораторний пацюк натискає на важіль й одержує їжу (Д.Дьюсбері). Таким чином, при класичних умовних рефлексах зв'язок установлюється між стимулом і результатом, а при інструментальному навчанні вона виникає між реакцією й результатом (Д.Мак Фарленд).
50. НАВЧАННЯ ПЕРЦЕПТИВНЕ – сукупність процесів, що збільшують готовність або здатність організму відповідати на різні зміни зовнішньої стимуляції.

Особливості перцептивного досвіду, придбаного в процесі розвитку організму, хоч і ніяк не виявляються в поточній поведінці, можуть виявитися надалі (Р.Хайнд). Придбані зміни реакцій на сенсорні стимули в ході повторних впливів цих стимулів без спеціального підкріплення. Проявляється як у змінах показників орієнтовних й інших реакцій на цей стимул, так й у більш швидкому диференціюванні таких стимулів при наступному виробленні позитивних і диференціювальних умовних рефлексів (Словник фізіологічних термінів).

51. ПЕРЦЕПЦІЯ – сприйняття, безпосереднє відбиття об'єктивної дійсності органами почуттів (Р.Хайнд). Процес як інтерпретації сенсорної інформації у світлі досвіду, так і несвідомого висновку. Психологи традиційно проводять розходження між сприйняттям і відчуттям. Відчуття – це основні дані органів почуттів, сирий матеріал, з якого витягається знання (Д.Мак-Фарленд). Різні автори й різні фізіологічні, психологічні й філософські школи по-різному проводять границі між термінами «сприйняття» й «відчуття». Ще більше утрудняє розуміння описуваних явищ одночасне існування латинізованих «калік» перцепція й сенситизація, значно, але не повністю співпадаючих з поняттями «сприйняття» й «відчуття».

Перцептивний світ (оточення) – перше завдання при дослідженні «оточення» складається в ідентифікації всіх впливів навколишнього середовища, характерних для кожної тварини ключових стимулів й у побудові з них світу, специфічного для даної тварини» (Якоб фон Юкскюль). Працюючи з різними тваринами, ми повинні дуже обережно робити висновки не тільки про чутливість їхніх сенсорних систем, але й про те, яким образом вони використовують той або інший сенсорний вхід (Д.Дьюсбері).

52. НАВЧАННЯ ПО ТИПУ ІНСАЙТУ – утворення нової адаптивної реакції в результаті інсайту. Інсайт – в інтуїтивістській теорії пізнання акт безпосереднього збагнення «осяяння»; у гештальт-психології момент рішення розумового завдання як раптового «замикання поля» (Р.Хайнд).

53. ОРІЄНТОВНА РЕАКЦІЯ, ОРІЄНТОВНИЙ РЕФЛЕКС, РЕФЛЕКС «ЩО ТАКЕ» – див. дослідницька поведінка.

54. ВІДСТАВЛЕННЯ – час між початком дії умовного подразника й моментом приєднання до нього безумовного (Л.В.Крушинский).

55. ПАСИВНО-ОБОРОННА РЕАКЦІЯ – природжений рефлекс рабської покірності. Навмисна пасивність пози слабшого природно веде до падіння агресивної реакції найсильнішого, у той час, як хоча б і безсилий опір слабшого підсилює дратівливе збудження найсильнішого (І.П.Павлов). Пасивно-оборонна реакція, вочевидь, необов'язково повинна бути зв'язана з слабким типом нервової системи (Л.В.Крушинский). Пасивно-оборонна реакція, будучи по суті збірним описом поведінки підпорядкування, містить не тільки вроджений, але й придбаний компонент. Поведінка підпорядкування може бути адаптованою стратегією як на окремих етапах, так і протягом всього даного життя тварини. Пасивно-оборонна реакція може бути детермінована генетично або вироблена шляхом навчання.

56. ПЕРЕАДРЕСОВАНА АКТИВНІСТЬ – придушена реакція, що генералізується, і її починають викликати об'єкти, що мають певну подібність із тим об'єктом, що спочатку викликав цю реакцію (Р.Хайнд). Термін при всій своїй адекватності трактується, як нам здається, зайво вузько. Скоріше варто говорити про генералізацію реакції й відповідно про перенос її при неможливості досягти об'єкта дії на будь-які інші об'єкти, що дозволяють хоч якось здійснити реакцію (автори).

57. РУХЛИВІСТЬ НЕРОВОЇ СИСТЕМИ – основний індикатор при оцінці рухливості нервової системи – швидкість зміни збудження й гальмування (Л.В.Крушинский).

58. ПІДКРІПЛЕННЯ – підкріпленням є будь-яка подія, що, сполучаючись із яким-небудь видом поведінки, буде робити його більш частим (Б.Скиннер). Підкріплення, що спонукає тварина наблизитися до стимулів, які вона зв'язує із

цим підкріпленням, називається позитивним. Якщо підкріплення змушує тварину надалі уникати даної ситуації, воно вважається негативним. Негативне підкріплення (покарання) не послабляє зв'язку стимул – реакція, хоча іноді воно тимчасово придушує карну поведінку. Сучасні дані говорять про те, що покарання може бути ефективним з погляду модифікації поведінки, коли його сполучають із певною реакцією (Д.Мак-Фарленд).

59. НАСЛІДУВАННЯ – навчання тварини якої-небудь реакції, споконвічна ймовірність якої низка, у результаті спостереження за цією реакцією в іншій тварини. Присутність другої тварини спричиняє на поведінку першої не тільки полегшуюче, але й спрямований вплив (Д.Дьюсбери).

60. ПОШУКОВИЙ ОБРАЗ – тимчасовий тип фільтрації стимулів, відмінний від порівняно постійного впізнання сигнальних подразників. Наприклад, коли ми дивимося на фотографію замаскованих комах, то спочатку можемо не розрізнити жодного з них, потім раптом бачимо одне, за ним інше й т.д. Після цього нам здається, що знайти їх на фотографії зовсім неважко. У нас сформувався пошуковий образ комах (Д.Мак-Фарленд). Дане визначення дуже близько до поняття гештальт-образ, одному із ключових у гештальт-психології.

61. ПОЛІГАМІЯ – загальний термін, що включає випадки, коли одна особина спаровується більш ніж з однією іншою статтю. При полігамії один самець спаровується з декількома самками, а при поліандрії – одна самка з декількома самцями (Д.Дьюсбері).

62. СТАТЕВА ІНВЕРСІЯ – позитивна кореляція між домінуванням в агресивних ситуаціях і статевою поведінкою, характерним для самців (Р.Хайнд). Автори розглядають статевою поведінку як невід'ємну частину соціостатевої поведінки; при такому підході термін не має змісту.

63. ПОТЕНЦІАЦІЯ ЗВИКАННЯ – прогресивне збільшення швидкості звикання при проведенні повторного ряду сеансів по виробленню звикання й проб на спонтанне відновлення (Д.Дьюсбери).

64. ПОТРЕБА – специфічна (сутнісна) сила живих організмів, що забезпечує їхній зв'язок із зовнішнім середовищем для самозбереження й саморозвитку, джерело активності живих систем у навколишньому світі (Словник фізіологічних термінів). Потреба є джерелом активності живих істот, запрограмована генетично, визначається внутрішнім станом організму, абстрактна й може бути виражена тільки через мотивацію.

65. ПРАВИЛО ГЕТЕРОГЕННОЇ СУМАЦІЇ – загальне число реакцій, викликуваних окремими елементами складного подразника, пропонованими послідовно, дорівнює числу реакцій, викликуваних ситуацією в цілому. Цьому суперечить правило гештальт-психології, що говорить, що ціле є більшим, ніж сума його частин. Тут велике значення має онтогенез. Правило гетерогенної сумациї залежить від віку організму: чим вік більше, тим менш адекватним виявляється це правило (Р.Хайнд).

66. ПРАВИЛО ЙЕРКСА-ДОДСОНА – оптимальний рівень мотивації для навчання рішення якого-небудь завдання знижується з підвищенням складності цього завдання (Р.Хайнд).

67. ЗВИКАННЯ (ГАБІТУАЦІЯ) – відносно стійке ослаблення реакції внаслідок багаторазового пред'явлення подразника без якого б то не було підкріплення (Р.Хайнд) Зменшення відповіді можна вважати дійсним звиканням тільки в тому випадку, коли воно обумовлено змінами в центральній нервовій системі, а не адаптацією сенсорних органів або стомленням ефекторів (Д.Дьюсбери). Це, очевидно, найбільш простий вид навчання. На противагу звичайному навчання, що складається в появі нових реакцій і включенні їх у поведінку, звикання рятує

тварину від необхідності реагувати на подразники, що не мають для нього ніякого значення (Р.Шовен).

68. ПРИНЦИП АНТИТЕЗИ – дві демонстрації, що мають протилежне значення, повинні розрізнятися якнайбільше; часто вони включають рухи, спрямовані в протилежні сторони (Ч. Дарвін).

69. ПРИДБАНА БЕЗПОРАДНІСТЬ – тварина навчається тому, що дві події не зв'язані між собою, тобто наслідок не зв'язаний або з даною причиною, або із цілим класом причинних подій (дій), що входять у поведінковий репертуар тварини, тобто тварина навчається тому, що вона нічого не може зробити для поліпшення ситуації (Д.Мак-Фарленд). Придбання досвіду, з якого тварина засвоює, що дане завдання або клас аналогічних завдань принципово не можуть бути їм вирішені. У результаті тварина намагається уникати ситуацій, де подібне завдання може виникнути, якщо цього зробити не вдається, розвиваються аномальні й патологічні стани.

70. ПСЕВДОНАВЧАННЯ, ПСЕВДООБУМОВЛЕННЯ – посилення відповіді на раніше неефективний подразник у результаті повторного його виникнення при дії іншого стимулу, з яким він не сполучався (Дьюсбері).

71. ПОДРАЗНИК – фактори зовнішнього середовища і їхньої зміни, які справляють на рецептори вплив, що виражається в зміні активності останніх (Словник фізіологічних термінів).

72. ПОДРАЗНИКИ ЗАВЕРШАЛЬНІ – подразники, що виникли в результаті дій тварини, що припиняють ці дії (Р.Хайнд).

73. ПОДРАЗНИКИ МОТИВУЮЧІ (СЕНСИБІЛІЗУЮЧІ) - подразники, безперервна дія яких визначає специфічний стан реактивності (Р.Хайнд).

74. ПОДРАЗНИКИ РОЗВ'ЯЗНІ (ЗУХВАЛІ) – подразники, що викликають у тварини специфічну реакцію (Р.Хайнд).

75. РІЗНИЦЕВИЙ (ДИФЕРЕНЦІАЛЬНИЙ) ПОРІГ, ПОРІГ РОЗРІЗНЕННЯ – величина, на яку треба змінити інтенсивність стимулу, щоб викликати інше відчуття (Д.Мак-Фарленд). Мінімальне розходження між стимулами, необхідне для забезпечення різних реакцій на ці стимули (Словник фізіологічних термінів).

76. РОЗГАЛЬМОВУВАННЯ (ДЕГАБІТУАЦІЯ) – раптове відновлення зниклої реакції в результаті застосування зовсім нового (звичайно дуже інтенсивного) стимулу (Д.Дьусбері).

77. РЕГРЕСІЯ – прояв у дорослої тварини ювенільних форм поведінки. У дорослих тварин зберігаються, хоча й у прихованому виді, механізми, що контролюють ювенільні види активності. Вони проявляються, коли виникають перешкоди при здійсненні поведінкового акту, характерного для поведінки дорослого (Р.Хайнд). Крім того, ювенільні форми поведінки в нормі входять у ряд лояльних демонстрацій, у тому числі в демонстрації прохання й залицання.

78. РЕЛИЗЕРИ – спеціальні сигнали тварин, ключові подразники, що автоматично викликають реакції в їхніх родичів. Термін часто вживається К.Лоренцем стосовно до його досліджень інстинкту (Д.Шовен).

79. РЕФЛЕКТОРНИЙ ПОВЕДІНКОВИЙ АКТ (РПА) – конкретна сукупність безумовних й умовних рефлексів різного ступеня складності, що склалася протягом життя особини й здійснювана у звичних умовах (автори). 80. РИТУАЛІЗАЦІЯ – еволюційний процес, у результаті якого яка-небудь форма поведінки змінюється таким чином, що або стає сигналом, використовуваним для спілкування, або підсилює свою ефективність в якості такого сигналу. У період переходу від початкової функції даної форми поведінки до її нової сигнальної функції відбуваються кількісні мікроеволюційні зміни (наприклад, зміни порога, частоти, швидкості, виразності або повторності дії) (Д.Дьусбері). Хайнд і Тінберген

відзначають три особливості, характерні для ритуалізації демонстративної поведінки:

1. Розвиток структур, що кидаються в очі.
2. Схематизація рухів.
3. Емансипація. У процесі ритуалізації, у міру того як дана форма поведінки починає функціонувати в новому контексті, вона «емансипується», тобто стає незалежною від початкового мотиваційного контексту. Так, наприклад, яка-небудь демонстрація, що виникає на основі зміщеної активності, проявляється вже не в конфліктних ситуаціях, а у зв'язку із залицянням або в якому-небудь іншому випадку (Д. Дьюсбери).

81. СЕНСИТИЗАЦІЯ – збільшення сили відповіді, що спочатку викликала умовним стимулом у результаті сполучення останнього з безумовним стимулом і безумовним рефлексом. Вона відрізняється від класичного умовного рефлексу тим, що тут підсилюється відповідь, специфічна для умовного стимулу, а не для безумовного стимулу (Д.Дьюсбери). Під сенситізацією розуміють і зовсім інше явище: загострення (посилення) чутливості, що є результатом або адаптації, або створення оптимальних умов для сприйняття конкретних подразників. Так, сенситізація настає в результаті темної адаптації (Словник фізіологічних термінів).

82. СЕНСОРНЕ ПРЕДОБУМОВЛЕННЯ – два умовних стимули (УС1 і УС2) застосовуються разом багато разів до того, як у досвід вводиться безумовний стимул (БС). За спільним пред'явленням УС1 і УС2 треба сполучення УС1 із БС. У заключній частині досвіду вимірюється сила умовного рефлексу у відповідь на УС2 (Д.МакФарленд). З досвіду виходить, що для утворення зв'язку між двома нейтральними стимулами немає необхідності в підкріпленні.

83. СИЛА НЕРВОВОЇ СИСТЕМИ – під силою нервової системи розуміється «працездатність нервової системи», обумовлена межею збудження нейрона мозку

й можливістю гальмівного процесу купірувати застійне збудження. Сила нервової системи має значення й при виробленні індивідуально придбаних навичок. При легких умовах навчання, коли дні навчання чергуються із днями відпочинку, між успіхом навчання й силою нервової системи не спостерігалася позитивна кореляція. Однак у більш важких умовах вдавалося виявити позитивний кореляційний зв'язок (Л.В.Крушинский). Сила нервової системи визначається як інтервал між нижнім і верхнім порогом збудження.

84. ЗМІЩЕНА АКТИВНІСТЬ – поведінка, що спостерігається у тварин у конфліктних ситуаціях, ніяк не зв'язана з жодною з конфліктних тенденцій. Більшість видів зміщеної активності являє собою найбільш легко викликувані й найбільш часто виконувані твариною поведінкові акти (Р.Хайнд). На нашу думку, зміщена активність виникає не тільки в конфліктних ситуаціях, але й у результаті нерозв'язання завдання цілком або в якійсь його частині (див. фрустрація).

85. СОЦІАЛІЗАЦІЯ – багатоступінчастий процес, у ході якого складається особистість соціальної тварини й утворюються зв'язки між нею і його оточенням (автори на основі Вулпі, Гінсбурга). Соціалізація має чутливі (критичні) періоди.

86. СОЦІАЛЬНА ДЕПРИВАЦІЯ – позбавлення або різке обмеження соціальних контактів.

87. СОЦІАЛЬНЕ ПОЛЕГШЕННЯ – присутність або поведінка іншої особини підвищує ймовірність, ступінь прояву або частоту якої-небудь форми поведінки. Можна розділити на «ефект аудиторії», коли «полегшуючі особини є пасивними спостерігачами» й «ефект спільної дії», коли обидві особини беруть участь у тій самій поведінці (Д.Дьюсбері). Варто доповнити, що для видів, що утворюють складні соціальні структури, соціальне полегшення можливо тільки при наявності особистого знайомства й довіри як у випадку «аудиторії», так й «співробітників». Це вірно й для дуже близького поняття НАСЛІДУВАННЯ.

88. СОЦІАЛЬНИЙ ДИСТРЕС – один з видів емоційного стресу, при якому в якості стресора виступає соціальне оточення особини (надлишкові або незадовольняючі тварину соціальні контакти).

89. СОЦІАЛЬНИЙ КОНТАКТ – процес одержання соціальної інформації різними способами, напруженість і знак соціального контакту (позитивний або негативний) залежать від його контексту й обсягу отриманої інформації.

90. СПОНТАННЕ ВІДНОВЛЕННЯ – якщо після повторного стимулу й звикання до нього цей стимул більше не пред'являється, то реакція має тенденцію відновлятися при новому впливі стимулу. У певних межах можна затверджувати, що, чим довше стимул був відсутній, тим більше імовірно, що він знову викличе початкову реакцію (Д.Дьюсбері).

91. СТЕРЕОТИПІЗАЦІЯ – регулярна повторюваність поведінкових актів, в основі якої лежить мінімізація витрати енергії при досягненні певної біологічної потреби (А.Батуєв). Не плутати зі стереотипією – формою зміщеної активності, коли стереотипізація відбувається в неадекватному контексті.

92. СТИМУЛ – з погляду етології сигнальний або «пусковий» подразник, що вивільняє стереотипні послідовності реакцій шляхом впливу на вроджені «розв'язні» механізми, що приводить до розгальмовування поведінки (Д.Дьюсбері). Дане визначення несуперечливо, але занадто вузько. За його рамками залишаються стимули, що спонукують тварину знаходити рішення вперше пропонованого завдання. Стимул – подразник, що відповідає тієї або іншій потребі і такий, що містить конкретну мотивацію (автори). Стимул – агент зовнішнього або внутрішнього середовища організму, що, діючи на тканини або організм у цілому, викликає реакцію. За біологічним значенням діляться на адекватний і неадекватні (Словник фізіологічних термінів).

93. СТРЕС-ФАКТОР – різні неспецифічні подразники, які призводять до глибоких порушень регуляторних механізмів організму (Л.В.Крушинській).

94. СТРЕС ЕМОЦІЙНИЙ – загальна системна реакція організму, що розвивається у відповідь на дію стрес-факторів (стресорів). При цьому треба мати на увазі, що не самий по собі вплив, а саме відношення до нього, негативна оцінка із сенсорної, психологічної або соціальної точки зору є причиною емоційно-стресової реакції організму (А.Батуєв).

95. ТАКСИСИ – уроджені, генетично фіксовані реакції, що проявляються у відповідь на ключові подразники, які й визначають вектор протікання реакції (А.Батуєв). Таксиси є основною руховою реакцією найбільш просто влаштованих тварин і здатних до самостійного пересування клітин організму. Рух здійснюється в цьому випадку по або проти градієнта подразника. У вищих хребетних таксиси зберігаються у вигляді допоміжних і самозберезувальних реакцій у відповідь на вплив простих, але вкрай значимих подразників. Прийнято розподіл на позитивні й негативні таксиси.

96. ТЕРГОРОВАЯ РЕАКЦІЯ – нанесення запаху на своє тіло за допомогою потирання (не обов'язково це падло або екскременти). Відома в багатьох видів ссавців. Несе різні функції, наприклад: хижак наносить на себе сильно приваблюючі жертву речовини (виділення мускусних залоз), собака, що вивалялася у знайденому падлі, допомагає іншим членам зграї знайти корм, наносячи на себе пахучі речовини, тварина може позбуватися від ектопаразитів (Е.Котенкова).

97. ТЕРМОРЕЦЕПЦІЯ – здатність розпізнавати зміни температури поза й усередині організму. У ссавців спеціальні теплові й холодкові рецептори розподілені по шкірі, причому теплові звичайно залягають глибше холодкових. Є також рецептори в глибині тіла, які можуть викликати тремтіння, навіть якщо температура шкірних і мозкових рецепторів не змінюється. Терморекцептори спинного мозку впливають на

тремтіння, задишку й кровотік, причому ці ж функції дублюються терморцепторами гіпоталамуса (Д.Мак-Фарленд).

98. ТЕРИТОРІАЛЬНА ІЄРАРХІЯ – у жорстких лінійних ієрархічних структурах тільки високорангові особини мають певну територію, низкорангові витісняються на периферію (А.Хеймер; Этологічний словник).

99. ТЕРИТОРІЯ – місцеперебування тварин, певним чином виділене й захищене від інших особин того ж виду. Територія підрозділяється на індивідуальні, сімейні або групові ділянки. Можна говорити про сезонні й постійні території (А.Хеймер; Этологічний словник; Біологічний енциклопедичний словник).

100. ТЕСТ «ВІДКРИТОГО ПОЛЯ» – полягає в реєстрації поведінки пацюків, яких поміщають у незвичну для них обстановку: у яскраво освітлену круглу загородку діаметром біля двох метрів. Підрахунок актів дефекації й сечовипускання служить для оцінки пасивно-оборонної поведінки («емоційність»), а число переміщень тварини по загородці – для оцінки рухової активності. Метод розроблений Холлом в 1934 р. (Л.Бондарчук).

Тест «відкритого поля» з відповідними виправленнями придатний для аналізу поведінки інших груп ссавців (Р.Шовен).

101. ТИП ВИЩОЇ НЕРВОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ – всі особливості умовно-рефлекторної діяльності собак зводяться до чотирьох основних типів. В основу розподілу покладена оцінка: 1) сили процесів збудження й гальмування; 2) урівноваженість процесів між собою; 3) рухливість процесів (І.П.Павлов).

102. УНІТАРНІ РЕАКЦІЇ – сплав уроджених і придбаних реакцій поведінки, співвідношення яких не суворо фіксовано. Унітарні реакції спрямовані на виконання одиночної пристосувальної дії, що при різних формах свого здійснення має подібний кінцевий результат. Безумовно-рефлекторний компонент унітарної реакції відбиває результат видового пристосування попередніх поколінь до умов

перебування даного виду, умовнорефлекторний надає цій реакції необхідну пластичність, завдяки якій тварина пристосовується до конкретних умов існування (Л.В.Крушинський). Для опису подібного кола явищ автори використовують термін «рефлекторний поведінковий акт».

103. **УМОВНИЙ РЕФЛЕКС** – розрізняють класичний умовний рефлекс й інструментальний умовний рефлекс. При виробленні класичного умовного рефлексу послідовність подій у досліді ніяк не залежить від поведінки тварини. Типовий досвід по виробленню класичного умовного рефлексу починається з безумовного стимулу (БС), що викликає зовсім певну відповідь (безумовний рефлекс, БР). Наприклад, пред'явлення м'ясного порошку (БС) викликає в собаки виділення слини (БР). Потім, протягом ряду проб, майже одночасно із БС, пред'являють другий стимул, що, як правило, не викликає БР (умовний стимул, УС). У досліді зі слиновиділенням у собак УС – це звук, що включали трохи раніше, ніж пред'являвся м'ясний порошок – БС. У результаті повторюваного сполучення БС і УС з'являється умовний рефлекс, що викликається УС. У досліді із собаками звук починає викликати слиновиділення. Умовний рефлекс подібний, але не завжди ідентичний безумовному рефлексу. Умовні рефлекси, що утворилися у тварини не шляхом безпосереднього впливу на неї умовних і безумовних подразників, а лише в результаті спостереження за тим, як реагують на них інші тварини, називаються імітаційними або наслідувальними.

104. **ФЕРОМОНИ** – хімічні сигнали, за допомогою яких здійснюється обмін інформацією між різними особинами одного виду. Феромони, що сигналізують справляють більш-менш швидкий вплив на поведінку тварини-реципієнта. Феромони, що запускають включають гормональну активність, що зовні у вигляді змін поведінки може з'явитися тільки пізніше. Феромони варто відрізнити від алломонів (Д.Дьюсбері).

105. **ФАСІЛТАЦІЯ** – полегшення запуску саме даної реакції (А.Батуєв).

106. **ФОТОРЕЦЕПЦІЯ** – здатність виявляти електромагнітне випромінювання. Електромагнітний спектр має широкий діапазон, і видима частина становить дуже малу частку (Д.Мак-Фарленд). Фізико-хімічний процес поглинання світла й виникнення генераторного потенціалу в зовнішніх сегментах паличок і ковбочок, що складають дві різні групи фоторецепторів. Один з найважливіших і найдавніших видів чутливості, що виник ще на рівні найпростіших тваринних організмів (Словник фізіологічних термінів). На нашу думку, друге – традиційне – визначення значно зручніше в роботі.

107. **ФРУСТРАЦІЯ** – неможливість завершити яку-небудь послідовність поведінкових актів через фізичну перешкоду, відсутності відповідного подразника й т.д. У результаті фрустрації може виникнути дослідницька поведінка, поведінка по типу «проб і помилок», реакції на подразники, які в нормі неадекватні, зміщена активність або агресивна поведінка. Фрустрації більшою мірою, ніж конфліктній ситуації, властиве посилення інтенсивності поведінки (Р.Хайнд).

108. **ФУНКЦІОНАЛЬНА АВТОНОМІЯ** – збереження реакції в тому випадку, коли відсутні фактори, що спочатку викликали її. Передбачається, що відбувається зміна основи цієї реакції (Р.Хайнд).

109. **ХЕМОРЕЦЕПЦІЯ** – здатність розпізнавати хімічні речовини й визначати їхню концентрацію. Власне кажучи, будь-яку нервову клітину можна вважати хеморецептором, тому що вона специфічно реагує на речовини, виділювані іншими нервовими клітинами (Д.Мак-Фарленд). В етології хеморецепція звичайно розглядається як функція організму в цілому. У вузькому смислі – як реакція на феромони й аломони, у широкому – як здатність розпізнавати запахи й смаки, виділяючи значимі подразники.

110. ХОМІНГОВА ОРІЄНТАЦІЯ – здатність немовляти тварини з недорозвиненими системами зорового й слухового сприйняття розрізняти ознаки своєї гніздової території по термотактильним і нюховим подразненням (А.Батуєв).

111. ЦИРКАДНИЙ РИТМ – говорячи про періодичні процеси, що відбуваються в живих організмах, користуються терміном «добовий ритм», хоча тривалість цих процесів рідко рівняється 24 годинникам. Англійські дослідники ввели більш точний термін «циркадний ритм», утворений від латинських слів «біля доби» (Р.Шовен).

112. ЧУТЛИВІ ПЕРІОДИ – періоди онтогенезу, під час яких організм особливо сприйнятливий до впливів середовища. В організмі, що розвивається, можна спостерігати успішне навчання й гарне збереження навичок, якщо специфічний вплив відбувається в належну фазу розвитку, і нічого цього немає або майже немає, якщо такий розвиток відбувся занадто рано або занадто пізно. Поняття чутливого періоду часто тісно пов'язане з поняттям імпринтинга (Д.Дьюсбері). Імпринтинг, безумовно, відбувається в чутливий період, однак це поняття не вичерпується Імпринтингом. Стадії соціалізації, пробудження основних мотивацій – от інші приклади чутливих періодів.

113. ЕВОЛЮЦІЙНО-СТАБІЛЬНА СТРАТЕГІЯ (ЕСС) – це стратегія, що виникла в процесі еволюції і яку неможливо поліпшити якою-небудь іншою можливою альтернативною стратегією, за умови, що достатнє число членів популяції прийняло її. У тому випадку, якщо найкраща стратегія для особини залежить від стратегій, прийнятих іншими членами популяції, що результує ЕСС може бути змішана стратегія (Д.Мак-Фарленд).

114. ЕКСТРАПОЛЯЦІЯ – визначення закономірності зміни деякої величини або явища в майбутньому на підставі знання закономірності її зміни в минулому, винесення відомої на певному відрізку функції за її межі (Л.В.Крушинський).

115. ЕЛЕМЕНТАРНА РОЗУМОВА ДІЯЛЬНІСТЬ – форма вищої нервової діяльності, за допомогою якої без спеціального навчання можливе рішення різноманітних завдань, що характеризуються певним логічним зв'язком елементів, що лежать у їхній основі. Перенадлишкове число нейронів у мозку є необхідною умовою для можливості сприйняття всіх різноманітних деталей навколишнього середовища при вловлюванні тих законів, які лежать у їхній основі. Більші розміри мозку є також істотною умовою, необхідною для впорядкованості його функцій при розумовій діяльності (Л.В.Крушинський). Але розходження у вазі мозку не є провідним чинником в особин, що належать до одного виду в рішенні елементарного логічного завдання (Л.В.Крушинський). У різних роботах Крушинського були показані більші труднощі використання елементарної розумової діяльності, тварини прибігали до неї для рішення завдань лише у випадках, коли інші шляхи рішення не працювали, переважно зіштовхуючись із новизною.

116. ЕНГРАМА (СЛІД ПАМ'ЯТІ) – якийсь фізичний прояв факту навченості, який можна виявити, досліджуючи зміни в мозку піддослідної тварини. Наприклад, механізм звикання в багатьох тварин пов'язаний із гнобленням активності синапса між двома нейронами. В основі його лежить зменшення кількості виділюваного медіатора в результаті повторного збудження (Р.Томпсон). Проводилися дослідження в галузі хімічної основи навчання й пам'яті, що пов'язані зі спробами перенести слід пам'яті з одного організму в іншій. Є дані, що тварини, яким був уведений екстракт мозку навчених особин, перевершують при тестуванні тварин, що одержали екстракт мозку ненавчених особин. Цей феномен спостерігався так часто й у настільки багатьох лабораторіях, що його нелегко розцінювати як повний артефакт. Природа хімічних речовин, що лежать в основі цього явища, ще остаточно не встановлена (У.Сміт).

117. ЕПІГЕНЕТИЧНА КОНЦЕПЦІЯ РОЗВИТКУ ПОВЕДІНКИ – епігенетичний підхід має на увазі, що всі реактивні системи організму формуються в процесі онтогенезу й що розвиток пов'язаний з інтеграцією впливів з боку внутріорганізменних процесів і стимулюючих зовнішніх впливів. При цьому вважається, що ефекти генів залежать від умов зовнішнього середовища й генотип може вступати в різного роду взаємодії залежно від існуючих зовнішніх умов. З погляду епігенетика зовнішнє середовище не просто підтримує розвиток, а бере активну участь у визначенні самої структури й організації кожної з реактивних систем (Х.Молтз). При побудові своєї моделі поведінки автори визнали за необхідне виділити чисто вроджені компоненти поведінки, придбані в ході навчання, і величезний комплекс вродженно-набутих елементів поведінки (які максимально близько збігаються з епігенетичною концепцією), підкреслюємо, що елементарна розумова діяльність є зовсім особливою формою поведінки.

118. ЕТОЛОГІЯ – об'єктивне дослідження поведінки тварин і людини з біологічної точки зору з особливим акцентом на вивчення видоспецифічної поведінки, його адаптивності (функціональності) і еволюції (А.Неймер). Наука про поведінку тварин, що займається аналізом генетично обумовлених компонентів поведінки й проблемами її еволюції. Традиційним для етології є дослідження поведінки тварин у природному середовищі їхнього перебування, але при вивченні поведінки тварин у процесі індивідуального розвитку організму використовуються й лабораторні методи, такі, як виховання тварини в ізоляції від дії тих або інших факторів зовнішнього середовища (Словник фізіологічних термінів). У другому визначенні під генетично обумовленим мається на увазі не вроджена поведінка, але видоспецифічна. На сучасному етапі етологія всі частіше прибігає до використання методів суміжних дисциплін, провести границю між нею й іншими школами дослідження поведінки виявляється усе складніше, у зв'язку із цим різні автори приводять багато в чому не співпадаючі визначення етології.

ЦІКАВІ ФАКТИ ПРО СОБАК

Дуже часто власники балують вихованців кращими стравами зі свого столу. Але такі «ласощі» приносять тільки шкоду. Наприклад, ковбаса і людям шкідлива, а фрукти і овочі практично не перетравлюються в травному тракті собаки, багато які з них викликають здуття і розлад. А деякі продукти взагалі отруйні: наприклад, виноград і шоколад небезпечний для всіх собак. До того ж слід враховувати, що на відміну від людської, собача слина не містить ферментів, які починають перетравлювати їжу ще до надходження в шлунок.

Ще одна помилка, що відноситься до гастрономії, полягає в тому, що собакам потрібне смакове різноманітність при харчуванні. Але їм по природі не властива обжерливість. Тому пес, що все життя харчується кормом однієї фірми, анітрохи не відчуватиме себе нещасним.

Анатомічна будова собаки таїть безліч дивовижних фактів:

- собаки розрізняють тільки два відтінки - зелений і червоний;
- вони не можуть розгледіти предмет, що знаходиться ближче 25 см;
- об'ємне поле зору собаки значно перевершує людське;
- собаки здатні пробігти без зупинок 200 кілометрів зі швидкістю 25 км / год, а відомі випадки, коли віддані собаки пробігали за своїм господарем сотні кілометрів, не зупиняючись ні на секунду;
- середня тривалість життя собаки 12 років, при цьому собаки гігантських порід живуть порівняно менше, ніж представники карликових порід (проте, зростання і дорослішання собак гігантських порід відбувається повільніше, що важливо враховувати при дресируванні і складанні раціону цуценят різних порід);
- чутливі рецептори в величезній кількості розташовані у них на голові і спині, тому ваші щенята так любить, коли ви ласкаво чухаєте або погладжуєте його;
- сміх собаки - це повторюване пирхання, почувши його навіть в аудіозапису, інші собаки починають радісно виляти хвостами.

У відносинах з собакою важливо не забувати, що вона живе набагато менше, а дорослішає набагато швидше, ніж людина. Тому і ставитися до неї потрібно відповідно до віку. Багато порід собак виводилися людиною з певними цілями, відмінними від декоративних, закріплюючи генетичним відбором певні якості. Наприклад, для бійцівських порід собак властива витривалість, сила, агресія по відношенню до інших собак. Собаки мисливських порід володіють відмінним нюхом і розвиненими інстинктами слідопита. Гончакам і хортам властива витривалість, живий темперамент, азарт. Собаки спеціалізованих порід вимагають особливого догляду і дресирування. Так, мисливську собаку або гончака тримати в квартирі – це *антидобробут* або це є *протидія благополуччя* виду. Їм необхідні тривалі прогулянки і фізичні навантаження на свіжому повітрі. Тому, перед тим як завести собі друга, роблячи вибір за зовнішніми ознаками (красива мордочка, невеликий розмір і т.п.), заздалегідь зберіть максимально повну інформацію про породу та її вподобання. *Після подумайте, чи зможете ви забезпечити адекватний догляд і утримання такої собаки виходячи з її фізіологічних потреб.*

ЛІТЕРАТУРА

1. О.В.Іванова, М.І.Гиль, Т.В.Литвиненко, С.С.Шевченко, А.О.Трофименко /під редакцією О.А.Трофименка Біологія собаки. Навчальний посібник /О.В.Іванова, М.І.Гиль/ під ред. О.Л.Трофименка. – Миколаїв, 2010. – с. 351
2. Богомолова, В. Н. Гигиена собак / В. Н. Богомолова, К. В. Племяшов. — Санкт-Петербург : СПбГАВМ, 2016. — 70 с. — Текст : электронный // Лань : электронно-библиотечная система. — URL: <https://e.lanbook.com/book/121293> (дата обращения: 11.02.2022).
3. Демчук М. В. Захворюваність собак в умовах племінних розплідників / М. В. Демчук, В. П. Руденко, О. В. Стаєнний // Науковий вісник Львівської національної академії ветеринарної медицини імені С. З. Гжицького. – Львів, 2005. – Т. 7. – № 3 (26), Ч. 1. – С. 28-32.
4. Демчук М. В. Способи утримання та профілактика неврозів у службових собак /М. В. Демчук, О. В. Стаєнний // Науковий вісник Львівської національної академії ветеринарної медицини імені С. З. Гжицького. – Львів, 2006. – Т. 8. – № 2 (29). – Ч. 4. – С. 56-59.
5. Стаєнний О. В. Вологість та температура повітря в приміщеннях при розведенні службових собак породи німецька вівчарка в умовах племінного розплідника / О. В. Стаєнний // Науково-технічний бюлетень Інституту біології тварин і Державного науково-дослідного контрольного інституту ветпрепаратів та кормових добавок. – Львів, 2006. – В. 7. – № 3, 4. – С. 271-273.
6. Стаєнний О. В. Порівняльна оцінка дезінфікуючих властивостей «Virkon S» і «Кристал-900» в умовах племінного розплідника службових собак / О. В. Стаєнний // Науковий вісник Львівського національного університету ветеринарної медицини та біотехнологій імені С. З. Гжицького. – Львів, 2007. – Т. 9. – №4 (35) . – Ч. 1. – С. 125-128.
7. Стаєнний О. В. Розвиток поведінки собак та періоди чутливості / О. В. Стаєнний // Науковий вісник Львівської національної академії ветеринарної медицини імені С. З. Гжицького. – Львів, 2007. – Т. 9. – № 1 (32). – С. 384-388.

Методичні рекомендації для самостійної роботи здобувачів вищої освіти другого (магістерського) рівня освіти (3 курс) на базі ПЗСО та ОКР «Молодший спеціаліст» спеціальності 211 - «Ветеринарна медицина» / Токарчук Т. С. Кам'янець-Подільський: ЗВО «ПДУ», 2022. – 41 ст. (1,86 др.ар)

